

УДК 340.13(432)"1791"

Загорулько О. А.

викладач кафедри гуманітарних та фундаментальних юридичних дисциплін Харківського економіко-правового університету,
кандидат юридичних наук

ІДЕЇ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА В ПОЛЬСЬКІЙ КОНСТИТУЦІЇ 3 ТРАВНЯ 1791 Р.

3 травня 1791 р. Чотирьохрічний сейм Речі Посполитої прийняв акт під назвою *Ustawa rządowa* (Устава про управління) [1], що увійшов в польську історіографію і святкову традицію як Конституція 3 травня. Устава не мала офіційної назви Конституція, однак, сам термін неодноразово зустрічався в її тексті. Справа в тім, що для позначення ухвал польського сейму доволі часто використовувався термін конституція в значенні акту сейму (одного з інших). Але за своєю суттю це був нормативний акт, що визначав форму правління держави та соціальний статус різних станів суспільства, а отже акт конституційно-правового характеру, причому не дарований королем, а прийнятий представницьким органом.

Конституція 3 травня була базовою, такою, що заснувала фундамент нового державного ладу, але однією з низки конституцій Чотирьохрічного сейму, що були прийняті в 1791 - 1792 рр., і визначали державний і суспільний лад Речі Посполитої. Сама Конституція 3 травня 1791 р. містила 11 розділів, її складовою частиною стали, вже прийняті сеймом, ухвала про королівські міста і ухвала про сеймики [2].

Ustawa rządowa приймалася на тлі подій Французької революції, і в її тексті простежується вплив політико-правових ідей епохи Просвітництва. Зокрема, ідея про те, що джерелом влади в людському суспільстві є народ. В розділі V Конституції 3 травня «Управління або визначення публічних влад» читаємо: «*Wszelka władza społeczności ludzkiej początek swój bierze z woli narodu*» - вся влада в співтоваристві людським початок свій бере з волі народу. І тут виникає питання, кого саме автори Конституції відносять до *narodu polskiego*? Як загально відомо, під терміном «народ» або

«нація» в річпосполитську епоху розумілася шляхта – «сармати». Читаючи розділ IV, що присвячений селянам, натрапляємо на визначення, що «lud rolniczy» є «najliczniejszą w narodzie stanowi ludność», тобто поняття народу розширюється до всієї суспільної людності. В тексті закону також натрапляємо і на поняття «obywatel» - громадянин, під яким слід, очевидно, розуміти кожного мешканця Речі Посполитої [3, с. 84]. Однак, коли мова іде про здійснення політичної влади, очевидно, під терміном народ розумілася саме шляхта, яка продовжує згідно Конституції, здійснювати в країні політичну владу, і лише незначною мірою заможне міщанство. В розділі VI «Сейм чи влада законодавча» читаємо: «... оскільки законодавство не може здійснюватися всіма, народ доручає це своїм вільно обраним представникам або послам». Але право обирати і бути обраним мала лише шляхта-землевласники і незначною мірою (згідно Устави про королівські міста) міщанство. Наступне положення про те, що послы, обрані сеймиками, мають розглядатися як представники всього народу, не стільки означає, що вони будуть діяти в інтересах в тому числі і простого народу, скільки, що вони не будуть зв'язані «інструкціями» місцевих сеймиків, як це традиційно було в Речі Посполитій. Крім того, коли в розділі V мова іде про «законодавчу владу об'єднаних станів», то важливо зазначити, що в польській правовій традиції під «об'єднаними станами» розуміли аж ніяк не шляхту, міщан та духівництво, а «політичні стани»: короля, Сенат та Посольську ізбу.

Ідея парламентаризму. Законодавчим органом визнавався Сейм. Але це не було нововведення Конституції 3 травня. Сейм був вищим законодавчим органом Речі Посполитої з моменту її заснування, і відігравав велику роль в Польській Короні і до створення спільної польсько-литовської держави. Сейм (або «об'єднані стани») за Конституцією 3 травня складався з двох палат: Посольської ізби і Сенату під головуванням короля. Закон, прийнятий посольською ізбою, мав негайно передаватися в Сенат. В сенаторській палаті законопроект або приймався, або відхилявся. Прийняття давало йому силу і святість закону. Якщо Сенат відхиляв законопроект, останній міг бути внесений на наступний черговий сейм. За Конституцією Закон мав прийматися більшістю голосів (Wszystko i wszędzie większością głosów udecydowane być powinno). Право liberum veto, що руйнувало державу протягом майже півтора століття, скасовувалося назавше.

Ідея розподілу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Розподіл влади, однак, за Конституцією 3 травня не проводився до кінця. Король був складовою частиною Сейму, бо за Конституцією він головував в Сенаті, який складався з єпископів, воевод, каштелянів і міністрів. Король в Сенаті міг подати один голос (votum), однак при рівності голосів йому надавався другий голос (paritatem). Тут зберігалася стара річпосполитська традиція.

Конституція 3 травня, виходячи з принципу розподілу влади, ухвалила, що судова влада не може здійснюватися ані законодавчими органами, ані королем. А лише магістратурами, встановленими та обраними для цієї мети. В той же час Ustawa rządowa підтверджувала наявність окремих станових судів (суди шляхти-землевласників, міські суди, референдарські суди для розгляду справ вільних селян та ін.), що не відповідало духу буржуазної епохи.

В розділі VII «Король. Влада виконавча» відчувається певний вплив англійської правової традиції, яка, до Англійської революції XVII ст., оперувала поняттями: влада короля в парламенті, влада короля в Раді [4, с. 398].

Вищу виконавчу владу, згідно польської Конституції, сейм передавав «Королю в його Раді», яка називалася «Страж прав». Виконавча влада зобов'язана була точно дотримуватися і виконувати закони. Вона не мала права встановлювати або тлумачити закони, вводити податки та збори, змінювати встановлене сеймом розподілення фінансових доходів, оголошувати війну, укладати остаточно мир.

Згідно Конституції король мав широкі виконавчі повноваження. Щодо короля Страж прав був лише тільки Радою, яка не «зв'язувала» короля. Однак всі ухвали короля мали скріплятися підписом відповідного міністра, який і ніс персональну відповідальність. В разі спору між королем і урядом, король, а якщо він того не бажає, сеймовий маршалок, мав скликати сейм, що вирішував спірне питання (Конституція 31 травня 1791 р. «Страж прав») [2, с.252]. Для країни, де слабкість королівської влади вважалася за благо, а політична анархія була нормою, таке значне посилення влади короля стало важливим кроком вперед і дало надію на можливість збереження і зміцнення держави.

Отже, якщо революціонери Франції прагнули позбутися абсолютизму в особі монарха, реформатори Речі Посполитої

навпаки воліли посилити владу короля наскільки можливо, в тому числі, закріпивши престол за певною династією (Веттинів). Ідеалом польських реформаторів була конституційна монархія.

Таким чином, в польській Конституції 3 травня бачимо намагання втілити в життя ідеї розподілу влади і суверенітету народу, які, однак, перепліталися з правовими поняттями періоду середньовіччя і ранномодерної епохи. Цей висновок, зокрема, додатково підтверджується і наступним.

Ідея формально юридичної рівності, як базова категорія актів американської та французької революції не сприймалася більшістю польської шляхти. Конституція 3 травня зберігала стани і підкреслювала привілейоване становище шляхти, яка залишалася політичним народом Речі Посполитої. Частиною польської Конституції ставав закон про міста (*Ustawa o Miastach Krolewskich* 18 квітня 1791). Згідно цього закону [2, с. 236, 241-242], міщани в королівських містах отримали право недоторканості особи, право зайняття окремих адміністративних, судових та духовних посад, право виступати в якості адвокатів в судах всіх інстанцій, право на отримання нижчих офіцерських чинів. Спростувалася процедура нобілітації заможних міщан. Такі положення закону нарешті відкривали шлях до формування в Польщі стану буржуазії [2, с. 241]. Міста були допущені в сейм, однак, міські депутати не мали права ухвального голосу, вони могли висловлювати свою думку лише щодо міських питань, але і це вважалося прогресом, що мав привести до повного визнання прав міщан в сеймі [2, с. 262; 5, с.234]. Стан селянства за Конституцією 3 травня не змінювався, лише визнавалося, що селяни знаходяться під опікою та захистом держави.

Іншою важливою ідеєю американської і французької революції була *ідея свободи віросповідання* [6, с. 73, 86, 94]. Річ Посполита, маючи досить тривалу історію релігійної толерантності (що була юридично закріплена Варшавською конфедерацією 1573 р.), розділом I Конституції 3 травня (*Religia Panująca*) визнавала пануючою релігією католицизм.

Отже, ідея формально юридичної рівності не була закріплена Конституцією 3 травня. І в цьому сенсі польська Конституція духу нової епохи не відповідала. Тому важко погодитися з авторами Історії Польщі (Тимовський Михал, Кеневич Ян, Хольцер Ежи), які називають *Ustawy rządowej* «першою в Європі Конституцією нового

типу, що створена на зразок Французької Декларації прав людини і громадянина» [7, с.289]. Ніде в її тексті не йдеться про «природні, невід'ємні і священні права людини». [6, с. 94]. Навпаки розділом II цієї Конституції (*Szlachta Ziemiańskie*) закріплюються шляхетські привілеї надані цьому стану від Казимира Великого та підтверджується принцип шляхетської рівності, що затвердився на теренах Польщі з XV ст. Гасло «*Liberté, Egalité, Praternité*» ментальність шляхти розповсюджувала лише на шляхетський стан. Будь-яких радикальних змін щодо суспільного ладу Речі Посполитої Конституція 3 травня не містила, а тому не може в цьому сенсі бути поставлена на один шабель з Декларацією прав людини і громадянина і французькою Конституцією від 3 вересня 1791 р. Рівність, свобода і власність як невід'ємні права не визнавалися за будь-яким членом суспільства. Що ж стосується права на спротив гнобленню, то автори Конституції з огляду на історичне минуле Польщі, закріплювали заборону на «*konfederacje wszelkiego gatunku i sejmy konfederackie*», jako duchowi niniejszej konstytucji przeciwne» (Розділ VI Конституції 3 травня).

Згідно з п. 16 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Суспільство, в якому не забезпечене користування правами і не проведений розподіл влади не має конституції». Польська Конституція, закріпила певним чином ідею розподілу влади, однак не ідею природних і невід'ємних прав людини і громадянина. Отже, з точки зору духу і букви французької Декларації польське суспільство не отримало конституції. Але, очевидно, польське суспільство кінця XVIII ст., виходячи з рівня його політичного, економічного і соціального розвитку, не було готове до таких радикальних змін.

Декларація незалежності сполучених штатів 1776 р. та Декларація прав людини та громадянина 1789 р. ґрунтувалися на вченні про природні та невід'ємні права людини. А нормативно-правове закріплення прав людини і громадянина в Конституціях США та Франції мало величезне загальносвітове значення. І в цьому сенсі польська Конституція 3 травня була лише Конституцією для Польщі, що мала дати відповідь на конкретно-історичні виклики, що стояли перед цією країною наприкінці XVIII ст.

Ustawa rządowa або Конституція 3 травня суттєво змінювала форму правління Речі Посполитої і тому, безумовно, може вважатися революційним документом. Укладачі Конституції певною

мірою використали англійський, французький та американський правовий досвід, але в цілому Конституція була найтіснішим чином пов'язана з унікальною польською державно-правовою традицією.

Література:

1. Ustawa rządowa z 3 maja 1791 r. – URL: http://agad.gov.pl/?page_id=1675
2. Кутшеба Станислав. Очерк історії державного і суспільно-політичного будівництва Польщі / Станислав Кутшеба ; [пер. с пол. Ядвіги Пашкович]. – СПб. : Типографія Суворина, 1907. - 287 с.
3. Голобуцький П. В. Конституція Речі Посполитої третього травня 1791 / П. В. Голобуцький, О.О. Михайлов // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т.5. - С. 84-85.
4. История государства и права зарубежных стран: учебник: в 2 т. - 3 изд. - М.: Норма, 2008. - Т.1: Древний мир и Средние века /отв. ред. Н. А. Крашенинникова, О. А.Жидков. — 720 с.
5. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т.3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII- XVIII ст.) / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емельянчык і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 2007. – 344 с.
6. Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права : у 2 т. / под ред. К. И. Батира, Е .В. Поликарповой. – М.: Юрист, 2005. – Т 2. – 520 с.
7. Тымовский М. История Польши / Михал Тымовский, Ян Кеневич, Ежи Хольцер ; пер. с польск. В.Н. Ковалев, М.А. Корзо, М.В.Лескинен. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. – 544 с.